

Ярослав Калакура

доктор історичних наук, професор,
кафедра архівознавства та спеціальних галузей
історичної науки, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна), kalajar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

**ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ЗАСАД
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ
(Рецензія на монографію: Музичко О. Є. Південноукраїнські
історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів
(друга половина XIX – початок XX ст.). Одеса: ОНУ
ім. І. І. Мечникова, 2019.436 с.)**

Автор монографії – знаний одеський історик Олександр Євгенович Музичко – понад двадцять років займається дослідженням історіографічного процесу на Півдні України. Йому належить більше ста наукових, науково-популярних і документальних публікацій з цієї проблематики та з історії національно-культурного руху в регіоні. У 2020 р. він успішно захистив докторську дисертацію “Процес інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.”, яка підсумовує й узагальнює новизну проведених ним студій, включаючи й рецензовану монографію. Ідеться про системний аналіз тенденцій розгортання історичних досліджень в одному з найбільш розвинутих у соціокультурному вимірі регіоні Російської імперії – Півдні України – упродовж майже сторічного історіографічного періоду. Як історіограф вважаю, що О. Музичко, порівняно з наявними працями попередників, зробив своєрідний прорив у заповненні прогалин не тільки з погляду змісту та джерельного комплексу дослідження означеної теми, але й теорії проблемної історіографії, її методологічних засад, дослідницького інструментарію, понятійного апарату, антропологізму та україноцентризму.

Структура книги побудована логічно, відповідно до сформульованих мети та завдань дослідження, хоча й дещо переоб-

тяжена кількістю тематичних сегментів. У ній, окрім передмови і висновків, 4 розділи, 14 підрозділів та іменний покажчик. Матеріал викладено системно, за проблемно-хронологічним принципом. Ґрунтовно проаналізовані умови, у яких відбувався розвиток наукових знань та історичної освіти, протікала діяльність наукових товариств та осередків, дослідницька та просвітницька робота їх представників з елементами біографістики та просопографії. До пріоритетів наукових акцентів дослідника можна віднести з'ясування ролі замовчуваних у працях попередників особистісного (лідерського) і комунікативного чинників історіографічного процесу, а також порівняльний аналіз концептуально-методологічних поглядів істориків Півдня України на основі застосування концепції фронтиру. Усілякої підтримки заслуговує виділення в монографії окремого підрозділу, присвяченого розвитку історичної україністики

Як відомо, одним із критеріїв оцінки будь-якого історіографічного дослідження, показником професійної культури автора є його вміння і здатність критично осягнути стан вивчення проблеми та об'єктивно охарактеризувати доробок попередників. З цього погляду монографія має як позитивні, так і деякі слабкі сторони. З одного боку, у роботі належно розглянуто українську та російську історіографії розвитку історичної науки на Півдні України в означений період (с. 34–64), а з другого, недостатньо чітко дана відповідь на класичні питання історіографії: які проблеми, пов'язані з історіографічним процесом у регіоні, досліджені більш-менш повністю, які частково і які зовсім не з'ясовані. Маючи відповіді на ці три питання, автору було б легше окреслити свою місію в історіографічному просторі.

Про високий теоретичний, історіографічний та джерелознавчий рівень дослідження О. Музичка свідчить і значне коло залучених та введених до наукового обігу джерел, у т. ч. й неактуалізованих, серед яких: документи архівів; праці узагальнюючого характеру; монографічні та дисертаційні дослідження, присвячені окремим питанням проблеми; статті у наукових періодичних виданнях та наукових збірниках; матеріали наукових конференцій; довідкові, науково-популярні праці з історії

України, навчальні підручники, посібники; рецензії, бібліографічні покажчики та бібліографічні огляди, а також археографічні напрацювання. Через зрозумілі причини в роботі обмаль неактуалізованих матеріалів російських архівів. Аналізуючи архівні документи, листи і мемуари, автор стверджує, що суспільно-політична атмосфера Одеси не дуже, якщо не сказати погано, сприяла інтелектуальній діяльності представників наукових університетських кіл, особливо з погляду української проблематики. Історична освіта на Півдні України, провідним центром якої був Новоросійський університет, за багатьма показниками поступалася Варшаві, Петербургу, Москві, Києву та Харкову. Не випадково, що до Одеси потрапляли історики, які не тільки не співчували українському баченню історичного процесу, заперечували його окремішність, як приміром Іван Линниченко, але й відверті українофоби.

На основі залучених джерел О. Музичко реконструював історіографічний процес, уточнив його періодизацію і створив цілісну картину інституціоналізації історичної науки на Півдні України, діяльності наукових товариств, осередків лідерських шкіл, а також конкретних постатей істориків тогочасної доби. Автор послідовно дотримується соціокультурного та антропологічного поворотів новітньої гуманітаристики, творчо послуговується основоположними принципами та сучасними дослідницькими методами історіографічного пізнання. Він цілком слушно зауважив, що регіональні дослідження з історіографії мають враховувати принцип Соборності (с. 9), який орієнтує на розгляд регіональних проблем як частини української історіографії загалом. Керуючись цим принципом, дослідник висвітлює історіографічні реалії південноукраїнського регіону як органічної частини України. На допомогу йому прийшов осучаснений методологічний інструментарій наукового пізнання, передусім принципи науковості, об'єктивності, історизму та антропологізму, залученням методів моделювання, історіографічного аналізу і синтезу, історико-генетичного, проблемно-хронологічного, історико-біографічного, просопографічного, логічного, порівняльного, бібліографічного та інших. Хоч деякі принципи і методи не названі, проте вони застосовуються, наприклад,

принцип спростування хибних положень, спотворень та фальсифікацій, ретроспективний, історіографічної компаративістики, історіографічної критики, персоналізації та ін. За межами комплексу методів залишились математичні та статистичні методи. Загалом використаний автором методологічний інструментарій виявився фахово достатнім для вирішення дослідницьких завдань.

Важливо зазначити, що інтерес історіознавчих зацікавлень дослідника не обмежився лише Одесою, Новоросійським університетом, Одеським товариством історії і старожитностей, а охоплює й інші регіональні центри історико-краєзнавчих студій Півдня – Миколаїв, Херсон, Крим, діяльність тамтешніх осередків української “Просвіти”, музеїв, товариств грамотності, єврейських просвітніх товариств, губернських вчених архівних комісій. При цьому О. Музичко віддає перевагу людинознавчому підходу в історіографії, свідченням чого є антропологічні сюжети монографії, а також опубліковані ним окремі студії про відомих істориків та громадських діячів: І. Бондаренка, О. Грушевського, П. Іванова, М. Комарова, І. Линниченка, О. Маркевича, М. Слабченка, Л. Смоленського, Є. Чикаленка та ін.

Задум рецензованої монографії полягав у тому, щоб дослідити історіографічний процес на Півдні України не в традиційно російському контексті, а в українському, показати його певну приналежність і взаємозв’язок із загальноукраїнською історіографією. Автор виходить з того, що в Новоросійському університеті працювали й науковці, які визнавали українознавчу схему історії України, друкувалися в українських наукових виданнях і брали участь в українському русі, зокрема Петро Іванов, Олексій Маркевич, Олександр Грушевський, Михайло Слабченко, Сергій Шелухин, Андрій Ніковський, Кость Копержинський та інші. Саме Одеса в часи революції 1905–1907 рр. поряд з Харковом стала містом, у якому українська мова зазвучала з університетської кафедри. Реалізуючи цей задум, О. Музичко відстежує, як на хвилі українського національно-культурного відродження почали формуватися осередки української гуманітаристики на Півдні України: історичної науки, археології, етнографії, літературознавства, правознавства, а

також історичної україністики, військової та церковної історії тощо. Згодом, у часи українізації в Одеському університеті була захищена перша докторська дисертація киянина Олександра Оглоблина з історії економіки, у якій переконливо доводилась окремішність економічного розвитку України, його специфіка. Тут постав Одеський український науковий центр на чолі з академіком ВУАН Михайлом Слабченком, який представляв загальноукраїнську економічну школу української історіографії.

Порівняно з попередниками О. Музичко набагато глибше дослідив комунікацію істориків Півдня з Києвом, Львовом, Харковом, навів відомості про публікації одеситів, миколаївців, херсонців та кримчан у загальноукраїнських періодичних виданнях, зокрема в “Киевской старине”, показав вплив ідейного лідера українського руху і видатного історика Володимира Антоновича на одеських істориків. До речі, його учнем був, зокрема, Леонід Смоленський, а сам він підтримував дуже теплі взаємини з Одеською громадою, заохочував її співпрацю з громадівцями Києва. У монографії зазначено, що одеські науковці мали постійні контакти і з Науковим товариством імені Шевченка у Львові, з його лідером Михайлом Грушевським та заснованою ним науковою школою української історіографії. Значне місце відводиться й діяльності в Одесі брата видатного історика Олександра Грушевського, який в 1906 р. почав викладати українською мовою в тамтешньому університеті, за що був звільнений з роботи.

Виходячи з принципу антропологізму, автору вдалося створити досить повні інтелектуальні та цікаві просопографічні портрети багатьох представників наукової корпорації південноукраїнських істориків, з'ясувати їхнє походження, місце народження, освіту, світоглядні орієнтири, віросповідання, родинні відносини, особисте життя тощо. Серед істориків Півдня України, окрім росіян і українців, були також поляки, євреї, чехи, грузини, а порівняно з іншими регіонами Російської імперії тут було й чимало жінок. Загалом у книзі фігурує понад 480 постатей, які у тій чи іншій мірі займалися історичними та краєзнавчими студіями, до половини з яких складали професійні історики. Зазначимо, що автор умовно виокремив істориків

першого і другого плану, фахових дослідників та аматорів, що для XIX ст. було досить поширеним явищем, однак не вказав на критерії цього поділу. Звернуто увагу і на історичні династії, зокрема на родину Смоленських, яка мала три генерації істориків. Не оминув дослідник і конфлікти у середовищі істориків (с. 175–179). Називаючи сторони конфліктів, автор не з'ясовує їхні причини, побіжно торкається змісту дискусій, хоча вони виникали нерідко на розходженнях світоглядного та методологічного характеру.

Окремої уваги і підтримки заслуговує запропонована автором рубрикація напрямів історичної науки, передусім у стінах Одеського університету та його попередника – Рішельєвському ліцеї. Саме тут сформувався досить потужний центр дослідження візантиністики та історії античного мистецтва на чолі із знаними у науковому світі професорами Ф. Успенським і Н. Кондаковим. Плідними були студії з Нової історії Європи, зокрема Франції (Г. Афанасьєв та О. Трачевський); знаними були викладачі європейської історії М. Ланге, Є. Щепкін, П. Біциллі. В Одесі склався авторитетний осередок слов'янознавчих досліджень, представлений іменами В. Григоровича і О. Кочубинського. І що дуже важливо, окремий підрозділ монографій (с. 271–305) присвячений українознавчим дослідженням на Півдні України, які проводили поряд з професійними істориками відомі одеські інтелектуали І. Бондаренко, І. Липа, І. Луценко, А. Ніковський, С. Шелухин та ін.

З-поміж теоретико-методологічних питань, які порушив О. Музичко, варто виокремити так званий південноукраїнський позитивізм, який, на думку автора, мав вторинне походження, оскільки спирався на впливи провідних на той час наукових центрів. Ідеться передусім про роль вихованців київської історико-документальної та історико-правової шкіл. На думку автора, основні етапи розвитку позитивізму в історичній науці Півдня України загалом збігаються із загальноукраїнськими: 1840-ві – перша половина 1860-х рр. – доуніверситетський етап протопозитивістських пошуків; 1860–1880-ті рр. – етап розвинутого позитивізму, 1890-ті – 1920 р. – перехідний час від позитивізму до постпозитивізму та інших теоретико-методологічних

систем, які були представлені у тогочасній південноукраїнській історіографії.

Рецензент за час своєї історіографічної практики не так часто зустрічав такі ґрунтовні висновки монографічного дослідження, які запропонував О. Музичко (с. 387–393). У них концептуально викладено найважливіші теоретико-методологічні положення та узагальнення підсумкового характеру, які мають вагоме значення для сучасного розуміння цілісності історіографічного процесу та інституціоналізації історичної науки в Україні загалом. До речі, саме науки, а не просто досліджень. За підсумками проведеного дослідження автор актуалізував низку дискусійних та недостатньо вивчених аспектів проблеми, сформулював пропозиції щодо її подальшого студіювання та врахування досвіду минулого для сучасності.

Відмічаючи і високо оцінюючи наукові здобутки опублікованої монографії, видається доцільним висловити в порядку обговорення і порад низку зауважень та міркувань щодо окремих положень. Предмет будь-якого історіографічного дослідження має виступати сегментом історіографії як спеціальної галузі історичної науки, яка й вивчає історіографічний процес і провідні тенденції розвитку та нагромадження історичних знань. У даному випадку це мав би бути процес розгортання історичних досліджень і становлення історичної науки на Півдні України, а не “педагогічна, наукова, громадська діяльність істориків зі збирання, вивчення та публікації історичних джерел...” (с. 5), оскільки ці сюжети відносяться до об’єкту пізнання.

Не зовсім коректно визначено верхню межу хронології дослідження: у назві монографії – “початок ХХ ст.”, а в самому тексті йдеться про “початок 20-х рр. ХХ ст.” (с. 3). Історична наука, зазвичай, під “початком” і “кінцем” століття розуміє відповідно його перше та останнє десятиріччя, а тут більше двох десятиріч. Цілком очевидно, що з позицій україноцентризму періодизацію історіографічного процесу на південноукраїнських теренах не можна відривати від основних етапів національно-культурного відродження України, у якому історичні знання відігравали важливу роль. Автор, називаючи наступні етапи історіографічного процесу: 1) 1850-ті – середина 1860-х рр.;

2) 1860–1880-ті рр.; 3) 1890-ті – 1914 р.; 4) 1914–1920 рр. (с. 387–390), не наводить критерії періодизації, змішує поняття “період” і “етап”, не враховує, що новітня історіографія дає іншу періодизацію і вказує на тісну взаємодію та взаємовпливи українського руху та історіографічного процесу.

Викликає певні сумніви й визначення географічних меж роботи. З погляду формування української ідентичності та утвердження цілісності України вважаємо недоречним застосування концепту “Південна Україна”. Сучасна історична географія послуговується терміном “Південь України”. До речі, науково-методична тема кафедри Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, у межах якої виконувалась робота, використовує поняття “Український Південь”. Саму територію Південної України О. Музичко визначає межами дещо більшого регіону – Степової України, ставлячи знак рівності між цими двома регіонами, що видається не коректним. Із географічного та історико-топографічного погляду, це не тотожні регіони. Південь України – це регіон, який примикає до головних чорноморських портів, і сьогодні складає Одеську, Херсонську, Миколаївську область, частково Крим і Приазов'я. Степовий регіон є самодостатнім і включає Дніпропетровську, Кіровоградську, Запорізьку області, які мають дещо інші історичні особливості. Через розмитість визначення регіону “Південь України” проглядається певна диспропорція історіографічного матеріалу. Найкраще представлено Одеський регіон, Херсон і Миколаїв, натомість Катеринослав, Єлисаветградщина та Крим помітно слабше. Очевидно, таких істориків як Д. Дорошенко, А. Синявський, В. Біднов, Д. Яворницький доцільно розглядати в контексті Катеринославської школи українських істориків, адже вони ні географічно, ні за тематикою праць не вписуються у південний регіон.

Даючи загалом правильну і досить повну оцінку українознавчих студій, автор без належного пояснення виокремлює у них два типи: російськоцентричний (М. Смірнов, А. Скальковський, Г. Перетякович, І. Линниченко) та україноцентричний (П. Іванов, О. Маркевич, М. Слабченко, М. Клепацький, О. Грушевський) і без аргументації називає їх “відлунням поглядів

М. Грушевського” (с. 305). Як відомо, історична схема М. Грушевського мала всі ознаки україноцентризму. Невдалою виглядає також теза про “російсько-імперський етап української історіографії” (с. 53), адже вона розвивалася і за межами Російської імперії.

Навряд чи виправданим для даної монографії є певна деперсоніфікація сучасного історіографічного процесу (обмеженість переліку конкретних прізвищ істориків, пов’язаних з дослідженням української історіографії при викладі стану дослідження проблеми). За межами історіографічної частини залишився ряд відомих історіографів, чії праці мають пряме або опосередковане відношення до досліджуваної теми. Ідеться, передусім, про праці Л. Зашкільняка з методології історії, І. Колесник з української історіографії XVIII–XX ст., А. Коцура, В. Кравченка, О. Удада, О. Яся та ін. У книзі мають місце деякі невдалі або розпливчаті формулювання, окремі невиправдані повторення, поодинокі граматичні недогляди.

І все ж ці зауваження носять рекомендаційний характер і не впливають на загальну позитивну та високу наукову оцінку монографії О. Музичка, яка багато в чому носить інноваційний характер. У ній на основі системного підходу ґрунтовно і з достатньою повнотою досліджений процес інституціоналізації історичної науки на Півдні України в період другої половини XIX – початку 20-х рр. XX ст. Як історіограф вважаю, що такі праці вкрай необхідні, позаяк дають змогу критично оцінити діяльність та надбання істориків минулого з погляду ретроспективи і спроектувати їхній досвід на сучасні практики. Цією монографією українська історіографія збагатилася новими знаннями, а сама вона заслуговує включення до переліку навчальної літератури з історіографії.

Yaroslav Kalakura

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), kalajar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

**FORMATION OF SCIENTIFIC FUNDAMENTALS OF SOUTH
UKRAINIAN HISTORICAL THOUGHT**

**Review of the monograph: Muzychko O. E. South Ukrainian historians
in search of scientific and social ideals (second half of the XIX – early
XX century.). Odessa: ONU I. I. Mechnikov, 2019. 436 p.**